

LOU DE JONG ALS KRONIEKSCHRIJVER VAN NEDERLANDS NORMATIEF VERLEDEN

H.W. von der Dunk

Er is niemand onder de Nederlandse noch onder de buitenlandse historici die zo'n eigen plaats inneemt als Louis (Lou) de Jong. In Nederland is hij ontegenzeggelijk de meest bekende, maar tegelijkertijd aarzelt men juist vanwege die aparte positie om hem dan ook tot het gezelschap van de gewone historici te rekenen. De Jong is veeleer een nationale institutie, in elk geval een geschiedschrijver *sui generis*. Hij werd de officiële beheerder en sleutelbewaarder van de bezetting; destijds door de linkse journalist Jan Rogier met bittere spot 'Rijkshistoricus' genoemd. Dat een man zijn gehele wetenschappelijke loopbaan aan één tijdspanne van vijf jaren wijdt en die behandelt in één serie van dertien delen of wel zesentwintig aparte banden, samen ca. zestienduizend bladzijden, waar hij dan ook drieëndertig jaar aan werkt – een voorafgaande voorbereidingsperiode van ruim tien jaren, waarin hij als historicus ook uitsluitend met die ene periode bezig was niet meegeteld – het is ook buiten Nederland niet eerder vertoond. Natuurlijk kennen wij geschiedschrijvers waarvan we de naam alleen met één groot werk verbinden, te beginnen bij Thucydides, die eveneens een eigentijdse oorlog beschreef. Ook P.C. Bor en E. van Meteren zijn uitsluitend als kroniekschrijvers van de tachtigjarige oorlog bekend en ook zij behandelden een worsteling, waarvan zij zelf een gedeelte meemaakten. Zij deden dat zo nauwgezet en vlijtig gedocumenteerd als dat binnen het raam van hun tijd mogelijk was. Maar ten eerste betrof het daarbij een heel wat langere periode en ten tweede beschikten zij slechts over een fractie van het materiaal dat in deze eeuw van de documentatie-manie bijeen gebracht kan worden en waar serieuze geschiedschrijving zich op dient te baseren. Schuift De Jong door zijn informatie-lading eerder in het tempo van een straatwals voort, daarbij vergeleken bewegen zij zich met zevenmijlslaarzen en lichte reisbagage door het historische landschap en zij besteden daar ook niet heel hun volwassen leven aan. Wat De Jong daarnaast op historisch gebied heeft gepubliceerd (zijn journalistieke werk voor *De Groene Amsterdammer* of *Vrij Nederland* is hier niet aan de orde), zoals zijn proefschrift over de Vijfde Colonne uit 1953 staat eveneens allemaal in verband met het thema van zijn opus magnum.

Bij zijn naam denkt de ontwikkelde Nederlander onwillekeurig dan ook niet aan geschiedenis maar aan oorlog en bezetting. En dat is iets anders. Daar ligt meteen een verklaring voor zijn eigen plaats die onafscheidelijk samen hangt met de Nederlandse politieke cultuur. Oorlog en bezetting behoren in wat we het collectieve bewustzijn plegen te noemen niet tot de gewone geschiedenis. Misschien moet worden gezegd 'nog steeds niet', want het is onwaarschijnlijk dat men het

halverwege de ééwentwintigste eeuw nog zo zal zien. In elk geval in de achter ons liggende halve eeuw stonden ze apart als een normatieve periode, waar waardeoordelen en politieke maatstaven bewust of onbewust op werden betrokken. Ze waren geen 'geschiedenis' in de zin van een afgesloten verleden, dat ons niet meer direct aangaat en dat voor de één om allerlei redenen boeiend is en voor de ander een vrij irrelevante eruditiebagage. Hier dringt zich meteen de vraag op in hoeverre die specifieke betekenis van de bezetting nu juist door het werk van De Jong is bevorderd. Daarmee zouden we in de bekende cirkelredenering belanden: De Jongs aparte plaats is dan het gevolg van de aparte plaats van de bezetting in het collectieve geheugen, die weer het gevolg is van De Jongs werk! Helemaal zo ligt het geloof ik niet, al heeft De Jong terdege bijgedragen, misschien meer dan een ander, tot die betekenis. In elk geval blijft zijn plaats onverklaarbaar zonder de Nederlandse politieke cultuur. Dat is de ene kwestie die hier kort aan de orde moet komen. De tweede is de plaats van De Jongs werk in de nagedachtenis en verwerking van oorlog en bezetting, de derde zijn plaats in de geschiedwetenschap.

1.

Sedert Huizinga's bekende opstel over *Nederlands geestesmerk*¹ is in tal van beschouwingen aandacht aan dit thema gewijd. Overbekende typering, die als een vaste grondtoon door al die beschouwingen lopen zijn het burgerlijke karakter van de cultuur, tolerantie, nuchter realisme, vrijheidszin, zuinigheid en maatgevoel. Een kenmerk dat daarbij weinig ter sprake kwam en dat de Nederlandse politieke cultuur in hoge mate heeft bepaald is de uitgesproken toeschouwersrol ten gevolge van een lange neutraliteit. Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op de vele eigenaardigheden van de mentaliteit die zich dankzij die toeschouwersrol kon ontwikkelen. In elk geval bracht de neutraliteit mee dat men oorlog en bloedig geweld alleen uit de krant kende, waardoor dat zelfbeeld kon ontstaan van een vreedzame, tolerante, moreel hoogstaande samenleving die ook in de politiek christelijk-humane normen in acht nam. Ze kon aan veel andere landen ten voorbeeld worden gesteld. 'Een lichtbaken in een duistere wereld' zoals ministerpresident De Geer het eens uitdrukte. In de koloniale wereld alleen golden andere maatstaven, ofschoon men in meerderheid overtuigd was ook daar een voorbeeldig beleid te voeren. Op de confrontatie met een meedogenloos regime als dat van het nationaal-socialisme van de Duitse bezetter was men daarom, ingekapseld in het dikke vacht van die argeloze zelfgenoegzaamheid, slecht voorbereid, zowel in politiek als mentaal opzicht. De traditie van oligarchische besluitvorming en breed overleg, van pragmatische zorgvuldige compromissen tussen de verzuilde volksdelen, waarbij de neutraliteit als een windscherm had gefungeerd voor bedaard optreden, was in strijd met de eisen die de dramatische situaties van oorlog en bezetting nu dagelijks meebrachten. Die daadwerkelijke ervaring met dwang en terreur heeft daarom dit land, dat sedert de napoleontische

oorlogen verschoond was gebleven van geweld, dieper gekerfd dan andere volkeren die een minder vreedzame ontwikkeling achter de rug hadden, zoals bijvoorbeeld België. De botsing tussen het nationaalsocialisme en de christelijk-humane normen, die hier zo sterk hun stempel op de samenleving hadden gedrukt, liet lidtekens achter, die zich om allerlei redenen echter pas op langere afstand volop zouden doen gevoelen.

Zichtbaar teken van die schok en van het gevoel dat de bezetting een uitzonderlijke plaats in de Nederlandse geschiedenis innam die speciale aandacht verdiende, was nu de oprichting van een Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Het eerste idee was afkomstig van N.W. Posthumus, Amsterdams hoogleraar in de economische geschiedenis en oprichter van het Instituut voor Sociale Geschiedenis, onvermoeibaar organisator, die al in 1942 aan een eigen documentatiecentrum voor de bezettingsperiode dacht. Daarvoor nam hij met verschillende mensen in bezet Nederland contact op, onder anderen met Jan Romein, die ook al prompt met een ontwerp voor een te schrijven geschiedenis kwam.² Los daarvan legde Lou de Jong, op dat moment commentator bij radio-Oranje in Londen, begin 1944 een soortgelijk plan voor aan de minister voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, G. Bolkenstein. Daarmee werd het een regeringszaak en onmiddellijk na de bevrijding, op 8 mei 1945 werd het besluit tot oprichting van zo'n Rijksinstelling genomen, nadat men met Posthumus contact had gelegd. Het instituut zou een documentatiecentrum voor de bezetting worden en die documentatie moest tevens uitmonden in een omvattend geschiedwerk. In september werd alvast begonnen met de bronnenverzameling en De Jong fungeerde daarbij als directeur onder de verantwoordelijkheid van een bestuur waar onder anderen Posthumus zitting in had. De regering was overigens iets minder voortvarend dan de initiatiefnemers en pas in september 1947 werd bij K.B. het Rijksinstituut formeel opgericht.

De gedachte om documentatie en geschiedschrijving van de bezetting samen tot een rijksonderneming te maken en daarmee een extra gewicht te verlenen als een quasi officieel nationaal project mag van De Jong zijn gekomen, ze vond kennelijk vrij gemakkelijk ingang bij het gezag. Dat duidt op de overweldigende indruk van de catastrofe. Het opmerkelijke daarbij was minder de oprichting van een Rijksinstelling voor documentatie. Dergelijke instellingen zijn niet zo uitzonderlijk. Opmerkelijk was het tweede punt van de opzet: een omvattend 'geschiedwerk' (zoals dat in de stukken destijds werd aangeduid), dat als onderneming van de staat daarmee ook een speciaal gezag zou krijgen. Het moest een wetenschappelijk (lees: op de bronnen berustend en dus denkbaar objectief en overtuigend) algemeen geldig beeld van die zo dramatische episode voor het Nederlandse volk ontwerpen. Zo'n geijkt beeld zou de nationale eenheid bevorderen of liever bewaren en verhinderen dat die kostbare verworvenheid van de onderdrukking weer zou verworden tot de vooroorlogse verzuilde versplintering. Er was immers een heilzame gemeenschap van alle rechtgeaarde Nederlanders ontstaan, ook doordat de 'fouten' waren uitgestoten. Dat was de toenmalige voorstelling, die vooral door Koningin

Wilhelmina tijdens haar ballingschap werd gekoesterd. Ze lag ook ten grondslag aan De Jongs initiatief. Het was een band die beiden verbond en die duidelijk het stempel draagt van de Londense sfeer en visie op het bezette Nederland; een band die ook De Jongs bijzondere affiniteit met Wilhelmina helpt verklaren. Een integraal nationaal geschiedbeeld was onmisbaar voor de nationale eenheid en niets leende zich daarvoor beter dan de ramp, die Nederland zojuist had getroffen. Dat idee van een integrale nationale geschiedenis van de bezetting staat aan het begin én aan de voltooiing van De Jongs levenswerk. Daarvoor achtte hij nodig dat aan die onderneming ook het zegel van het rijk werd bevestigd. De speciale Londense situatie en zijn eigen contacten aldaar met de regering hebben wellicht bijgedragen tot zijn overtuiging dat zoiets in naam van de regering zou moeten gebeuren en niet op particuliere grondslag. Een even belangrijk voordeel was dat voor uitvoerders in dienst van het rijk ook archieven toegankelijk werden die voor de gewone historicus vooreerst gesloten blijven. In de hele oprichtingsprocedure is de invloed van zijn drammerige energie en gedrevenheid herkenbaar. Die basale gedachte van een integrale geschiedschrijving komt ruim veertig jaar later bij de afsluiting van zijn levenswerk weer even naar boven, als hij na al die duizenden bladzijden de balans opmaakt van zijn verhaal: "Neen, geen heldenvolk, maar wél een volk dat in de Tweede Wereldoorlog een nationaal besef toonde dat heel wat sterker en rijker was dan vier generaties eerder."³ Die winst mocht niet verloren gaan. Het was de belangrijkste bijdrage die hij, zelf aan onderdrukking en vervolging door de bezetter ontkomen en veilig in Engeland beland, kon leveren. Daar school vermoedelijk ook een element in van schuldaflossing en rechtvaardiging van zijn vlucht in mei 1940. Zijn joodse familie was achter gebleven en gedeporteerd. De Jong heeft veel later opmerkelijk openhartig beschreven hoe hij ten koste van zijn grootouders op het beslissende ogenblik een plaats in de taxi naar de reddende boot voor zich had opgeëist.⁴ Zulke momenten kunnen onderhuids een leven bepalen en hier zou een sleutel kunnen liggen tot zijn zendingsgevoel, zijn verbazende werkkraft en taaie volharding, die hem dit kolossale werk lieten volbrengen bij een tijdsduur van meer dan drie decennia en wel in dezelfde geest als waarmee hij het begon. Het was de kwitantie voor zijn redding en overleven.

Niet dat De Jong onmiddellijk als de auteur van dit grootse werk naar voren kwam. Wanneer hij in 1977 schrijft: "Met geen haar op mijn hoofd dacht ik er in die tijd aan dat ik zelf uiteindelijk dat geschiedwerk zou gaan schrijven"⁵, dan klinkt dat echter weinig geloofwaardig. Natuurlijk kon hij niet zichzelf onmiddellijk aanmelden, maar in de nota's die hij opstelde gaat hij dermate ver in wat tegenwoordig 'een profielschets' heet van de toekomstige auteur, beschrijft hij diens vereiste werkwijze en voorwaarden zo uitvoerig, dat hij van die auteur al automatisch een tweede De Jong maakt.⁶ Hij bekritiseert daar het concept van Romein en stelt er het zijne tegenover, waarin al het patroon van zijn latere werk herkenbaar is. Gezien zijn eerdere publicaties en kennis van zaken moest hij zich zelf wel in hoge mate gekwalificeerd achten. In zijn latere beschrijving over die

wordingsgeschiedenis klinkt een lichte triomf door, dat de zalen tenslotte helemaal volgens zijn klemmende adviezen uitpaktten.⁷ Voor de anderen lagen de kaarten natuurlijk nog niet dadelijk zo duidelijk en men dacht allereerst aan één of meerdere ervaren historici. Nog gold De Jong als een bekwaam journalist en radio-commentator, zonder wetenschappelijk-academische rang. Maar ook regering en bestuur gingen uit van het idee dat het grote werk een integrale voor heel Nederland overtuigende en geldige visie zou moeten uitdragen. De oplossing die men hiervoor zocht was niet van komiek ontbloot en tevens was ze in hoge mate significant voor de Nederlandse denktrant en het exorbitante gewicht, dat men aan een geschiedenis van de bezetting toekende: Vier erkende historici zouden samen het boek schrijven, elk als vertegenwoordiger van een zuil, C.D.J. Brandt (socialist), L.J. Brugmans (liberaal), J.C.H. De Pater (protestant) en L.J. Rogier (katholiek). Zelden werd een dwazer plan bedacht en het is verleidelijk om zich de harmonieuze muziek voor te stellen die dit verschillend gestemde kwartet zou hebben geproduceerd. Er kwam dan ook niets van, waarbij vermoedelijk bij de drie hoogleraren (alleen de Pater was gepensioneerd leraar) het drukke werk bijtijds heeft belet dat ze ten onder gingen aan een onmogelijke opdracht. De Jong had zich als directeur inmiddels nadrukkelijk onmisbaar gemaakt. Toen hij in 1953 promoveerde op een proefschrift dat veel aandacht en lof kreeg en een jaar later de vier heren hun opdracht wijselijk teruggaven, was de weg vrij. In 1955 werd hij tot enig auteur benoemd. De regering stelde daarbij de voorwaarde dat het boek in 1960/61 klaar zou zijn. De Jong, die deel I (*Het Voorspel*) negen jaar na die termijn in 1969 publiceerde en in 1988 met deel 12b het mammoetwerk afsloot, heeft die discrepantie herhaaldelijk niet zonder voldoening gememoreerd om zo aan te geven hoe weinig de buitenstaander en ook hij zelf aanvankelijk beseften welk een Hercules-taak hij op zijn schouders had genomen.

2.

Wie was Lou De Jong, toen hij zich opmaakte om het nationale geschiedkundige monument te metselen? Hij zelf vooral, maar ook anderen, hebben ons uitvoerig over zijn leven ingelicht.⁸ Daarnaast zwengelde hij, begiftigd met een uitzonderlijke antenne voor publiciteit, een geregeld publicatiecircuit aan over ontstaan en voortgang van zijn werk. Hij was geboren op 24 april 1914 en kwam uit een eenvoudig Amsterdams joods gezin dat het orthodoxe jodendom had verruild voor het socialisme, zoals velen, en dat volledige assimilatie nastreefde. Desalniettemin beschreef De Jong het milieu als 'gettoësk'. Men bleef verkeren in joodse kring. Zijn vader was diamantbewerker en koopman die hoopte dat zijn kinderen een hogere plaats op de sociale ladder zouden innemen. Op school maakte hij kennis met antisemitische pesterijen waaraan hij zelf later een onderdrukte onzekerheid en angstigheid weet, die hem evenwel niet van zijn assimilationisme konden afbrengen. Hij zag het antisemitisme niet als een ernstig probleem. Het

betrof hier ook eerder die volkse vooroordelen en schablonen, die geen politieke implicaties hadden en juist bij kinderen tot plagerijen konden leiden, zoals ook tussen protestanten en katholieken. De intelligente en op intellectueel gebied zeer ambitieuze jongen – volgens eigen zeggen de bekende compensatie voor zijn heimelijke onzekerheid in verband met zijn joodse afkomst – bezocht het Vossiusgymnasium, waar hij J. Presser als geschiedenisleraar kreeg. Onder invloed van zijn ouderlijk huis werd hij socialist en lid van de Socialistische Jeugdbond voor Socialistische Studie. Sam de Wolff bekeerde hem vervolgens zelfs tot het marxistisch materialisme en hij schreef een boekje over het marxisme voor de Arbeiderspers. Maar de Wolffs even uitgesproken zionisme nam hij niet over. Opgaan van de joden in een toekomstige socialistische maatschappij, dat was de vanzelfsprekende toekomstweg die hem voor ogen stond. Hier ligt wellicht een andere wortel van zijn latere drang om een integrale nationale geschiedenis te schrijven en van zijn visie op de bezetting, die de eenheid had versterkt; een eenheid die niet verloren mocht gaan. Die hield immers een belofte in voor het opgaan ook van de joden in de nationale gemeenschap. Als geschiedenisstudent aan de Amsterdamse universiteit vanaf 1932 trok hem vooral de hoogleraar Posthumus aan. Daarnaast leerde hij er ook de oudhistoricus professor David Cohen kennen, een gezaghebbende figuur binnen het liberale jodendom, later één van de twee voorzitters van de Joodse Raad. Hij studeerde in 1937 cum laude bij Posthumus af, maar die kon hem geen baan bezorgen. Bezuinigingen waren in de jaren dertig troef. Zo werd hij journalist bij *De Groene Amsterdammer*. In 1939 trouwde hij met een niet-joodse vrouw; een nieuwe aanwijzing, dat het jodendom niet zo veel voor hem betekende.

Toen in Londen in de zomer 1940 Radio-Oranje werd opgericht, behoorde De Jong dadelijk tot de eersten die de uitzendingen naar bezet gebied verzorgden, vooral ook om de moraal van het Nederlandse volk op te beuren. Radio-Oranje (de naam zegt het al) droeg er bewust toe bij dat de monarchie een affectief gemeenschappelijk kerkennings- en identiteitsmerk werd. Dat was haar belangrijke verdienste, nu het parlement was weggefallen en de eigen regering machteloos en onzichtbaar was. Voor de Jong zelf gold dat ongetwijfeld ook in hoge mate. Het exil evenals zijn werk droegen ertoe bij dat zijn socialisme sterker opschoof naar een nationaal bewustzijn (Annie Romein noemde hem spottend 'Oranje-Lou'). Van het marxisme had hij zich al eerder gedistantieerd. In Londen publiceerde hij vrij snel een boekje over de mei-dagen voor het Engelse publiek en vanaf 1941 vier delen *Je maintiendrai*, waarin hij op grond van lopende informatie en krantenberichten uitvoerige overzichten gaf over de gang van zaken in bezet gebied.

In vier opzichten was die Londense periode van groot belang voor zijn vorming en latere opus magnum: Hij vergaarde er een eerste, zij het uiteraard nog fragmentarisch overzicht over de hele bezettingstijd; een bestand aan gegevens niettemin. Hij raakte gewend aan de rol om door de radio de natie zowel voor te lichten als een morele boodschap te brengen; de boodschap dat Nederland en Oranje

in de strijd tegen het kwaad één waren en dat die strijd zou worden gewonnen. Vanzelfsprekend uitgangspunt was de oorlog en die tegenstelling tussen licht en duisternis. Hij richtte zich dus altijd tot een breed gehoor, niet tot vakbroeders zoals de gewone academicus en uiteraard paste hij zijn stijl, ook zijn schrijfstijl aan. Geleerd jargon of diepzinnigheid was uit den boze. Hij sprak en schreef de taal van de gewone beschaafde luisteraar of lezer, zij het met de gedragen ernst van een vermanende schoolmeester. Voor hem als journalist was dat trouwens al van begin af aan natuurlijk. Voorts werd voor hem het Nederlandse volk, vanuit het exil gezien, een eenheid in lijden en verzet. Tenslotte, zijn latere werkmethode – het aanleggen van ontelbare (ofschoon hij beangstigende aantallen meedeelt) informatiefiches, die hij dan betrekkelijk snel aan elkaar schreef voor die populair-wetenschappelijke delen van *Je maintiendrai* – werd hier met succes beproefd. De schrijver van het grote werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* zou deze achtergrond en leerjaren niet verloochenen.

Dat hij in 1945 toetrad tot de nieuwe Partij van de Arbeid, die progressieve doorbraakpartij, waarin tevens het grootste deel van de oude SDAP was opgegaan, lag in de lijn van zijn politieke herkomst. In weerwil van zijn in ballingschap versterkt nationaal bewustzijn, keurde hij echter het beleid van de partij in Indonesië en vooral de politionele acties af en hij zegde zijn lidmaatschap op. Maar de anticommunistische koers in de koude oorlog in het kielzog van Amerika vond voortaan zijn onvoorwaardelijke steun, waardoor hij zich in toenemende mate verwijderde van de links-radicalen of neutralisten onder de oude socialisten, figuren als de Romeins en Derde Weggers. Hij profileerde zich als uitgesproken voorstander van de NAVO, zoals regering en grote meerderheid van partijen en bevolking. Ofschoon hij zich van huis uit niet speciaal met het jodendom verbonden had gevoeld, bleven de Shoah (waarbij ook zijn hele familie was omgekomen), en vervolgens de strijd van Israël tegen de Arabieren niet zonder sporen. Hij was zeer onder de indruk van een eerste bezoek, voelde zich er thuis en stond vierkant achter de jonge staat bij diens oorlogen tegen de Arabieren. Wat niet wegnam dat zijn verhouding tot het zionisme onduidelijk en voor meerdere uitleg vatbaar bleef.

3.

De eigenaardige plaats van zijn grote geschiedwerk over de bezetting kan niet worden begrepen zonder de algemene sfeer in Nederland en de rol van het nieuw gebakken Rijksinstituut erbij te betrekken. De omgang met het oorlogsverleden had in het publieke bewustzijn in de jaren vijftig een enigszins tweeslachtig karakter. Enerzijds was de herinnering in ieders geheugen nog betrekkelijk vers, de materiële sporen (zoals tekort aan woningen) waren ook nog niet geheel uitgewist en men werd regelmatig geconfronteerd met de nasleep van de zuivering door diverse gerucht makende processen en met de regelingen ten behoeve van de slachtoffers en hun schadeclaims. Daarnaast was er het jaarlijkse ritueel van de herdenkingen en er

kwamen de verschillende instellingen en de organisaties van verzetsstrijders van de grond, die de herinnering levend hielden. Ook verschenen doorlopend publicaties van persoonlijke of algemenere aard, waarvan het meerdelige werk *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd* uit 1950 al als een eerste grote overzichtswerk voor het brede publiek, waarbij een aantal schrijvers was betrokken. De oorlogsschaduw was dus nog onbetwist op allerlei wijze in het alledaagse leven als in de collectieve voorstelling aanwezig. Tegelijkertijd echter namen (na afloop van de deining rond Indonesië) de wederopbouw, de koude oorlog en de daarmee verbonden spanningen en incidenten, de bestrijding van het communisme, de wereldwijde decolonisatie en de zogenaamde tweede industriële revolutie met al haar verschuivingen en veranderingen de gemoederen hier volop in beslag. Er was een natuurlijke psychische neiging om dat onplezierige oorlogsverleden de rug toe te keren en zich op heden en toekomst te richten. Daar zal onwil om bepaalde pijnlijke kwesties en persoonlijke controverses in verband met collaboratie en verzet op te rakelen ook doorheen hebben gespeeld. Maar bij die oorlogsnasleep en vooral bij de processen tegen oorlogsmisdadigers kwam het nieuwe Rijksinstituut op gezette tijden in het nieuws. Hier, in zijn jaarlijks groeiende collecties lagen immers de bewijzen voor goed en fout gedrag. Het werd zo in het publieke bewustzijn de gezaghebbende instantie die de sleutels tot het persoonlijke verleden van daders en slachtoffers in handen hield. De Jong etablierde zich daarbij dankzij zijn directeurschap als kroongetuige bij de processen. En wel in binnen- en buitenland. Zijn ervaring en vaardigheid in de omgang met de media, pers en radio (en later de televisie) en zijn grote eerezucht brachten hem zo doende zeer zichtbaar in de schijnwerper. Naar buiten toe werd hij de verpersoonlijking van het instituut en de medewerkers bleven in zijn schaduw.

In de jaren zestig veranderde gaandeweg het getij. Daar is veel over geschreven en gediscussieerd in de historiografie. Dreigingen die in het voorafgaande decennium de politiek en de openbare mening hadden beheerst verloren iets van hun urgentie. Het Eichmann-proces in 1961 gaf de stoot tot een nieuwe reeks processen en daarbij kwamen speciaal de gruwelijkheden uit het verleden weer onder de aandacht, nu ook van een jongere generatie die daardoor bij oorlog en fascisme voortaan allereerst aan Auschwitz zou denken, anders dan de oorlogsgeneratie zelf. Het lot van de joden, dat voordien ingepast was in de nationale ramp, begon de andere aspecten als uitzonderlijk te overschaduwen⁹. Die samenloop van omstandigheden schiep een grotere bereidheid en nieuwsgierigheid om zich met de oorlog bezig te houden; versterkt doordat inmiddels ook in het buitenland meer archieven en wetenschappelijke publicaties ter beschikking kwamen. In die constellatie pasten de uitzendingen voor de televisie over 'De Bezetting' (1961-65) die De Jong verzorgde en die een bijzondere respons vonden. Dat had te maken met de technische sensatie van het nieuwe medium, waarbij een bonte reeks vooraanstaande getuigen in interviews op een voordien ongekende wijze voor het grote publiek tot leven kwam en daarmee ook de bezetting weer tot

leven bracht. De Jong toonde zich als samensteller, interviewer en commentator daarbij niet alleen als gezaghebbend deskundige, maar vooral ook als een didacticus die de mogelijkheden van de televisie op dat moment goed aanvoelde. Hij was er in zijn element. Hij kon zich weer tot een groot publiek richten en hij vond daarbij de toon die voor dat publiek bij het onderwerp paste; diep ernstig, wetenschappelijke zorgvuldigheid aan ethische bewogenheid parend, zoals men dat graag zag, half de secure vorser, half de plechtige rechter. Natuurlijk wekte dat op den duur bij sommigen ook enige irritatie, maar de grote meerderheid was zeer onder de indruk en als opzet was de serie iets geheel nieuws in het land.

Een tweede belangrijke moment was het boek van Presser over de ondergang van het Nederlandse jodendom, dat in 1965 verscheen.¹⁰ Formeel als een publicatie van het Rijksinstituut, in opdracht waarvan de auteur het had geschreven. De uiterst persoonlijke emotionele aanpak van Presser, die zich volledig met de slachtoffers identificeerde en het werk als een *in memoriam* opvatte, zorgde echter ervoor dat het onmiddellijk als een boek werd opgevat dat ietwat buiten de gewone historische literatuur viel, in de categorie 'dodenherdenking', die aan specifieke stichtelijke gevoelens appelleert. Het werd een bestseller en veroorzaakte een kleine schok. Het maakte ook schuldgevoelens los want het bevatte impliciet het verwijt dat het Nederlandse volk te passief was gebleven toen de joden uit zijn midden werden weggevoerd. Daarmee werd, voor het eerst zo nadrukkelijk, de tot nu toe gangbare scheidslijn tussen de goeden en de fouten, de Nederlandse natie en de Duitse overweldiger plus zijn verraderlijke helpers, doorbroken. Presser beklemtoonde de scheiding die was ontstaan tussen de joden en de anderen. Zijn mengsel van herdenkingspathos en aanklacht trof een zeer gevoelige snaar bij de Nederlandse bevolking. De Jong had kritiek op Pressers eenzijdige subjectivistische benadering, zijn onvolledige en onwetenschappelijke documentatie, gebrek aan achtergrond, het prevaleren van een dramatische schildering boven verklaring en analyse. Bezwaren, die hij en anderen al vóór de publicatie aan de auteur hadden kenbaar gemaakt, doch waarbij ook duidelijk was geworden dat Presser niet anders kon en wilde. Dat bij De Jong tevens enige jaloezie meespeelde op de enorme weerklank die het boek vond is waarschijnlijk¹¹, maar neemt niet weg, dat zijn kritiek door anderen, met name vakgenoten, werd gedeeld. Hier is van nog meer belang, dat Presser zo duidelijk de afstand onderstreepte die de joodse slachtoffers van de gewone Nederlandse bevolking scheidde en het isolement van de joodse minderheid. Daarmee ging hij lijnrecht in tegen De Jongs integratie-idee en zijn mening over de nationale verbondenheid die ook de joden omvatte, zoals hij die in het verleden herhaaldelijk had geuit.

Toen in 1969 dan eindelijk deel I, *Het Voorspel*, van *Het Koninkrijk* verscheen, stond de bezettingstijd door al die genoemde factoren weer veel sterker in de publieke belangstelling en voor het brede publiek had het Rijksinstituut inmiddels de status verworven van een nationale kluis, waar het objectieve oorlogsverleden achter veilige deuren lag opgeslagen; toegankelijk voor bevoegden.

En het Rijksinstituut droeg het gezicht en de stem van Lou de Jong, dankzij zijn herhaalde publieke optreden. De publicatie van dat eerste en de meeste volgende delen was een voorbeeld van een onder wetenschappers onbekende reclameregie. Precies getimede vooraankondigingen, inwijding van de pers onder embargo, hetgeen de verwachting van sensationele onthullingen wekte, persconferenties waarbij de auteur op de krenten in de pap attendeerde terwijl hij, de tijdsdruk en werkwijze van de gemiddelde journalist kennende, diens taak aangenaam vergemakkelijkte door al meteen voor publicatie geschikte uittreksels uit te delen, die dezelfde dag in de krant gezet konden worden. Het publiek las zo pikante tekstfragmenten, alvorens de normale besprekingen volgden. De plechtige encensering deed denken aan de onthulling van een monument. Hier was dan, na veel persoonlijk gekleurde literatuur en voorbereidend historisch detailonderzoek, ten langen leste de grote wetenschappelijke synthese, het geschiedwerk volledig gebaseerd op de feiten, dat uit de doeken deed hoe de vork nu werkelijk bij alles aan de steel had gezeten ! Want de auteur had toegang tot nog ontoegankelijke bronnen en daar gaat altijd een speciale prikkeling vanuit voor pers en publiek. Dat een wetenschappelijke voorstelling tevens automatisch gepaard ging met of zelfs neerkwam op een moreel oordeel was hierbij een onderbewust axioma en juist op dit punt beantwoordde De Jong aan een algemene behoefte. De polen van goed en kwaad lagen ten aanzien van de bezetting immers vast en een geschiedschrijving die niet binnen die polariteit viel was ondenkbaar en zineloos. De oorlogsgeneratie was gespist om haar reminiscenties nu te vergelijken met het officiële (want onder auspiciën van het rijk) tot stand gekomen beeld. De jongeren waren nieuwsgierig naar de 'historische waarheid', na alle verhalen en subjectivistische berichten. De publicatie viel namelijk ook midden in de periode van de grote politieke en culturele verschuivingen, democratiseringsbeweging, jeugdprotesten, nieuw-linkse en neomarxistische denkbeelden, Amerika- en NAVO-kritiek. Hoewel De Jong bij de protestgeneratie als uitgesproken vertegenwoordiger van het naoorlogse establishment en als 'koude oorlogskemphaan' te boek stond, was hij ook voor haar onmisbaar als de man die als geen ander de geheime deuren naar dat verleden open gooide. Al vond hij onder hen ook meteen scherpe critici zoals de journalist Jan Rogier. Dat het werk onder deze omstandigheden een grandioos verkoopsucces werd, bijna een soort verplichte lectuur voor historisch geïnteresseerd Nederland, behoeft dan ook niet te verbazen. Dat bleef een constante vrijwel tot het eind, bijna twintig jaar later. Uiteraard werd elk deel gevolgd door een grotere of kleinere stroom van reacties, ook boze en afkeurende, maar de bewondering domineerde onbetwist. In dat opzicht bleef de ontvangst van het boek zich onderscheiden van andere publicaties. De Jongs werk behield de status van het eigenlijke nationale standaardwerk. Om twee redenen.

Ten eerste lag aan die waardering een bij het brede publiek diep ingeworteld idee ten grondslag dat de geschiedwetenschap er was om de objectieve waarheid aan het licht te brengen. Er moest één geldige voorstelling bestaan. Het

Rijksinstituut en dan De Jong als zijn directeur en incarnatie voor de buitenwacht waren hiervoor de aangewezen instanties en ze hadden door voorafgaande activiteiten die verwachting ook gewekt. Vooral doordat hij stukken had gezien, die nog geen ander mocht inkijken. Ten tweede zag De Jong zelf van begin af aan zijn werk zeer nadrukkelijk als zodanig. Dat laatste had dan weer twee voor zijn aanpak karakteristieke consequenties: Hij schreef zowel in zijn hoedanigheid van directeur, dus als quasi onpersoonlijk instituut, als van de historicus De Jong. Het eerste hield in dat hij het onderzoek van zijn medewerkers als vanzelfsprekende bouwstenen gebruikte, zonder verdere verwijzing of vermelding want het ging om een collectieve onderneming. Het aandeel van al die waterdragers bleef daarom irrelevant. Bovendien legde hij zijn tekst telkens voor zowel aan deskundigen als aan getuigen en figuren die hij behandelde, om de grootst mogelijke correctheid en objectiviteit te garanderen. Er volgden uitgebreide discussies en correcties. Hij zelf spreekt over wijzigingen op vrijwel elke bladzijde en over tienduizenden in totaal naar aanleiding van die opmerkingen. In een apart deel heeft hij een nadere inzage in die wijzigingen gegeven¹². Nu is het niet ongewoon dat een historicus van grote (en ook kleinere) monografieën zijn tekst aan anderen voorlegt alvorens hem naar de drukker te sturen. De veranderingen op grond van die deskundige adviezen blijven gewoonlijk onbekend. Zij vormen een literair 'geheim van het Noordeinde'. De Jongs behoefte aan rekenschap vloeit vermoedelijk voort uit de uitgebreidheid van die raadpleging en adviseurs en uit zijn opvatting dat hij dankzij de dekking door het rijk als representant van het nationale geweten optrad en zich dus van een brede basis moest verzekeren als ook zijn conclusies moest verantwoorden. Die methode onderstreepte eveneens dat het om een collectieve onderneming ging. Maar tevens schrijft hij uitdrukkelijk als de historicus De Jong, die het stempel van zijn naam en opvatting op het project zet, zoals een opperbevelhebber die geïdentificeerd wordt met de acties van al zijn ondergeschikten. Met die bedoeling van de grote synthese voor de natie namens de natie hangt vermoedelijk samen dat hij in zijn verhaal zo uitvoerig ingaat op de hele voorgeschiedenis en op de militaire gebeurtenissen ook buiten Nederland; een beschrijving die uiteraard volledig berust op literatuur en niets nieuws kan brengen. Het heeft er veel van weg dat hij voor de lezer lezing van andere boeken overbodig wil maken, door dat alles nog eens samen te vatten. Wat anderen hebben geschreven wordt zo quasi geautoriseerd en opgenomen in zijn weergave.

Aan die pretentie moeten ook voor een deel de reacties worden toegeschreven. Hier sprak niet zomaar een historicus en dus roerden zich degenen die zich onheus door De Jong voelden behandeld extra heftig om te beletten dat onjuiste voorstellingen vereeuwigd zouden worden als het hoge woord van de wetenschap. Het driemanschap van de Nederlandse Unie poogde bijvoorbeeld de verschijning van deel IV (waar zij aan bod komen) te verhinderen. Indische veteranen spanden een proces aan tegen de staat als verantwoordelijke opdrachtgever, omdat ze zich beledigd voelden door De Jongs behandeling van de Indonesische kwestie in deel

XII. Het is zeer de vraag of een gewone historische publicatie zo veel storm zou hebben ontketend. Vele delen maakten een stroom van positieve en kritische reacties los; teken dat De Jongs opvatting over het bijzondere gewicht van dit werk in brede kring werd gedeeld.

Nu wist De Jong natuurlijk wat elke historicus weet, dat er geen algemeen geldig objectief beeld van wat dan ook bestaat. Bij tal van gelegenheden beklemtoonde hij die historiografische gemeenplaats en wees er op dat zijn werk slechts zijn persoonlijke en vergankelijke visie weergaf, hoe zeer hij ook naar objectiviteit had gestreefd; een streven dat hij door een zeer uitvoerige beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van zijn opus, van werkwijze en methode geloofwaardig weet te maken. Het ideaal blijft echter onbereikbaar voor een nederig sterveling... hij wordt niet moe het met gepaste bescheidenheid te herhalen. Dat inzicht dient hem dan echter tevens tot wapen. Hij hanteerde het bij zijn pleidooi voor het schrijven van een geschiedwerk als tactisch argument tegen het bezwaar dat de tijdgenoot te weinig distantie zou hebben.¹³ Ten eerste, zo stelde hij, kon die nog belangrijke personen interviewen, ten tweede voelde hij de sfeer aan die voor het nageslacht niet meer te achterhalen was en ten derde zou toch elke tijd weer haar eigen beeld ontwerpen. Aan de onmogelijkheid van een objectief beeld ontleende hij zo de legitimatie om zijn eigen tijd te beschrijven. Het zou hem niet vrijwaren voor een bezwaar, dat regelmatig tegen hem naar voren zou worden gebracht uit kringen van het verzet of door anderen van de oorlogsgeneratie: hij zou niet over de bezetting kunnen oordelen en schrijven omdat hij toen in Londen had gezeten. Overbodig dit bezwaar te weerleggen, dat feitelijk de hele geschiedschrijving diskwalificeert. Inmiddels raakt het wel aan een cruciaal aspect. Als De Jong in zijn genoemd pleidooi om het grote werk niet aan een latere generatie over te laten onder andere het motief van het aanvoelen van de specifieke 'sfeer' hanteert, dan stelt hij zich daarmee feitelijk op het standpunt van deze critici. Hier komt een dieper gelegen impuls die zijn werk bepaalt naar voren. Het is – in weerwil van de volmondige erkenning van eigen subjectiviteit en ontoereikendheid – de heimelijke overtuiging, waarlijk niet alleen van De Jong, dat alleen de tijdgenoot 'de ware waarheid' kan kennen.

Uit die overtuiging vloeien feitelijk alle memoires en getuigenissen voort en tegenover het standaard-adagium, dat afstand distantie scheidt en dus de objectiviteit verhoogt, kan ongetwijfeld worden aangevoerd, dat daarbij tevens een dimensie verloren gaat, die alleen de tijdgenoot kent, waartoe vooral datgene behoort dat De Jong met 'sfeer' aanduidt. Toch gaat het bij hem om veel meer dan sfeer alleen. Het gaat erom dat het besef van het uitzonderlijke kwaad dat nazi-Duitsland representeerde, dat heel de diepgang en intensiteit van de botsing tussen de gewetenloze overweldiger en zijn onschuldig slachtoffer alleen door de tijdgenoot in zijn volle omvang kon worden gepeild. Dat morele inzicht mag niet verloren gaan, alleen al als waarschuwing voor het nageslacht en om herhaling te voorkomen. In deze onderliggende gedachte die als een rode draad door het werk

loopt, komt de schok van 1940 tot uiting die de hele toenmalige generatie trof. De Jongs geschiedwerk werd zo één gestolde schokervaring, die hij gedurende meer dan dertig jaar als de basis van zijn werk conserveerde. Het bleef staan in de morele toonzetting van de verbijsterde tijdgenoot, die in de oorlogsjaren ook zijn werk bij radio-Oranje had beheerst. Waarbij de genoemde zeer persoonlijke belevenissen uit de meidagen kwamen.

Vanuit die overtuiging en boodschap dat hier een unieke inbreuk in de wereldorde had plaats gevonden – een overtuiging die in hoge mate inderdaad representatief was voor zijn generatie – toog De Jong aan het werk. Die uitzonderlijkheid van het gebeurde en het belang van de boodschap vroegen dan ook om een exorbitante uitvoerigheid. In dat licht werd letterlijk alles belangrijk. De vlucht van koningin en regering van uur tot uur, de personele bezetting van de achtergebleven departementen, de illegale persberichten en geruchten evengoed als de distributie van rookwaren, de organisatie van de omroep, de vee-export naar Duitsland of de toestanden in de kampen. Het is die volledigheidsobsessie, die opeenstapeling van details, waardoor de grote lijnen telkens uit het gezichtsveld verdwijnen en geen synthetisch beeld kan ontstaan. Of liever: synthese wordt opsomming. Aan die drang ligt vermoedelijk de gedachte ten grondslag dat die volledigheid en gedetailleerdheid de objectiviteit en wetenschappelijkheid verhoogt en daarmee het fundament en de overtuigingskracht van de boodschap. Maar ook de tweeledigheid van de hele opzet van het rijksinstituut – documentatie *en* geschiedschrijving – en van De Jongs dubbelrol als directeur *en* geschiedschrijver kan hierbij mee hebben gespeeld. De normen voor een centrum voor documentatie zijn andere dan voor een monografie. Hier zijn ze vermengd. Waarbij de term ‘monografie’ dan in zoverre afgezwakt moet worden dat, zonder De Jongs buitengewone werkprestatie te kleineren, het aandeel van de diverse ongenoemde waterdragers voor het bijeenbrengen van het materiaal en dus voor het tot stand komen van dit reuzenwerk volstrekt onmisbaar moet worden genoemd, ook al bleef dan de eindredactie onbetwist die van De Jong.

4.

Afgezien van veel detailkritiek – die bij een werk dat vrijwel elk domein van het leven in bezet Nederland bestrijkt, onvermijdelijk was – richtten zich de bezwaren, speciaal van de zijde van de vakhistorici, tegen het overheersen van de voorgrond, de gebeurtenissen, de personen in zijn verhaal, het gebrek aan oog voor de diepte, voor de structuren. Ook miste men voetnoten en controlemogelijkheden; sommigen stoorden zich aan de moraliserende toonzetting van de schoolmeester die telkens cijfers uitdeelt voor gedrag. De Jong had dat imago van rechter versterkt door zijn publieke optreden bij allerlei gelegenheden, vooral in de zaak-Aantjes. Als schatbewaarder van het oorlogsverleden voelde hij zich het nationale geweten. Dat alles neemt niet weg dat zijn werk voor het publiek zonder meer het standaardwerk

werd en hij zelf de ongeëvenaarde autoriteit. (Hoezeer ook hij uitging van dat idee van het standaardwerk voor het Nederlandse volk blijkt ook uit het feit dat hij voor een apart deel uitsluitend met de kritieken en reacties pleitte, onder redactie van enkele vakgenoten)¹⁴. Daardoor bleef de serie nog na voltooiing in de aandacht. Ook konden die reacties bijdragen aan een volmaaktheid van het totale beeld. De Jongs ideaal werd zodoende naar een nieuw plan getild. Het was een ongewoon initiatief dat zijn streven naar objectiviteit en wetenschappelijke integriteit kenbaar maakte, als ook opnieuw het ongewone belang van zijn werk en onderwerp moest onderstrepen.

Er is herhaaldelijk geklaagd dat, ondanks alle exorbitante aandacht en publiciteit die van begin af aan de verschijning van de serie heeft begeleid, het werk niet tot een echt debat over de opzet en geest ervan heeft geleid. Het leek ook in dit opzicht buiten de stroom van de historische literatuur te staan, die fundamentele vragen losmaakt. Afgezien van enkele reacties op *Het Voorspel*, waarbij uit confessioneel-conservatieve hoek de auteur socialistische partijdigheid werd verweten, bleef het bij kritiek op zijn weergave van bepaalde kwesties en personen.¹⁵ Dat heeft de aanhoudende vanzelfsprekende belangstelling voor elk nieuw deel eerder aangewakkerd dan afgeremd. De herdenkingscultus in de media en in het collectieve bewustzijn was inmiddels onderdeel van de politieke cultuur geworden. Bij alles wat met de oorlog te maken had ging een rood lichtje branden. Maar daar had ook dit werk toe bijgedragen en afgezien van de ongewone publicatieregie was dat ontegenzeggelijk te danken aan de overstelpende massa nieuwe gegevens die De Jong dankzij zijn speciale positie en zijn instituut kon presteren, evenals aan zijn bekwaamheid als verteller en zijn imago van grote wetenschappelijke betrouwbaarheid. Ook dankzij zijn journalistieke achtergrond en ervaring schreef hij zeer bevattelijk, met gevoel voor spanning, ofschoon zonder uitgesproken literaire kwaliteit en met een wat ouderwets-pompeuze inslag, die onder andere in zijn vast gebruik van de wij-vorm als een soort *pluralis majestatis* tot uiting komt.

Dat het opus inmiddels niet tot een belangrijk debat in de geschiedwetenschap heeft geleid, heeft vooral twee redenen. Ten eerste: ook als men De Jongs oordeel niet altijd onderschrijft en zijn moraliserende neiging bekritiseert, beantwoordt de algehele strekking aan de fundamentele consensus van de Nederlandse maatschappij ten aanzien van goed en kwaad in de oorlog. Niemand zal die grondwaarden, die aan zijn verhaal tenslotte de spanning en belichting meegeven aanvechten. Een principieel debat op dit gebied is daarmee zinneloos (althans zolang die grondwaarden gelden). Er is hier geen aanvechtbare hoofdthese. Er is in het geheel geen these, of die these moest zijn dat de Duitse overweldiging slecht en alle weerstand goed waren. Daarmee kan zo'n door sommigen gemist debat slechts gaan over de methode en de wetenschaps- en geschiedopvatting als zodanig, die in De Jongs werk tot uiting komt. Ik noemde in dit verband al de voornaamste bezwaren die naar voren zijn gebracht – zijn verwaarlozing van achtergronden en structuren,

zijn eenzijdige gerichtheid op het verloop van de gebeurtenissen, op personen, op wat de Franse Annales-historici schamper de 'Histoire événementielle' plachten te noemen. Dit zijn zeer essentiële methodologische kwesties. Als ze niet tot een lange discussie hebben geleid, dan omdat enerzijds onder de historici hierover grotendeels wel een zekere eensgezindheid bestaat, terwijl anderzijds De Jong weliswaar zeer consciëntieus op detailkwesties is ingegaan, ook bezwaren heeft aanvaard en zijn tekst soms heeft gewijzigd, maar op dit hogere plan niet heeft gereageerd. En dat laatste is geen toeval juist omdat hierbij de hele opzet en zijn geschiedbeeld in het geding zijn en daarmee de ziel van zijn werk. Kennelijk ontging hem de zin van deze opmerkingen. Waarom?

Hier bieden uitgangspunt en oorspronkelijke drijfveer van zijn onderneming een verklaring. De schok van de Duitse overval op het vreedzame Nederland. De historische 'waarheid' van die ervaring, van de oorlogsconstellatie en haar morele sfeer moest voor het nageslacht bewaard blijven, ook als les en waarschuwing, neergelegd in een grote geschiedkundige getuigenis. Het perspectief van de tijdgenoot was daartoe het vanzelfsprekende. Personen en handelingen en hun psychologische en morele beoordeling werden gerelateerd aan die overkoepelende tegenstelling uit de oorlog zelf tussen brutale Duitse overweldiger en onderdrukt land. Dat leverde nog altijd een zeer gevarieerd beeld tussen de uitersten op; ook bij De Jong. Anders dan Presser was het hem om een integrale nationale geschiedenis te doen. In plaats van de emotionele identificatie met één groep in herdenkingstoonard moest er een aan alle eisen van wetenschappelijke betrouwbaarheid beantwoordend verhaal voor allen komen, waarin allen zich konden herkennen – uiteraard met behoud van de fundamentele polariteit. De tijdgenoot nu beleefde het drama als een volgorde van gebeurtenissen en van de personen die daarbij betrokken waren en voor De Jong was, zijn uitgangspunt getrouw, dat perspectief het natuurlijke en enig zinvolle. Vandaar dat de oorlogsgeneratie zich in De Jongs benadering en stijl gemakkelijk kon herkennen en met een zekere gretigheid de boeken ter hand nam. Ze vond er de geestelijke en atmosferische horizon in terug waarbinnen men toen de dingen had gezien. Voor jongere generaties verliest het verhaal juist daarom vermoedelijk veel van zijn aantrekkelijkheid en zin. De Jongs hele denktrant en stijl veronderstellen namelijk niet zozeer de kennis als wel de beleving van de oorlog als vanzelfsprekend. Hij blijft kroniekschrijver, rapporteur en getuige; als zodanig onvergelijkelijk kundig en informatief. Hij voegt echter niets wezenlijks toe aan ons inzicht in dat hele drama, dat hij met veel gevoel voor spanning beschrijft. Hij zet ons geen nieuwe bril op waardoor de werkelijkheid, die van toen en dus ook die van vandaag, in een nieuw licht komt te staan. Hij dringt niet tot achter het proscenium door om te vragen naar de krachten, de historische, culturele, sociale die hier aan beide zijden werkzaam waren. Hierin onderscheidt zich echter de grote historicus van de kroniekschrijver en zuivere verteller. Die roept vragen op die eventueel nog verder reiken dan zijn directe onderwerp. Daar ligt het criterium; niet of hij zijn eigen tijd behandelt. Er is

ook terecht op gewezen, dat elke vergelijking met de Duitse bezetting in andere landen ontbreekt, die voor ons oordeel over verzet, collaboratie, houding van de meerderheid, terreur en optreden van de bezetter node kan worden gemist.¹⁶ De Jong beperkt zich tot de nationale schouwplaats – afgezien van zijn soms vrij gedetailleerde beschrijving van het militaire verloop elders.

Hij en zijn werk blijven met dat al een uniek verschijnsel, ook internationaal gezien, niet los te denken van de schok en uitzonderlijke betekenis van Duitse overval en bezetting voor de Nederlandse cultuur. Zijn aparte plaats beantwoordt aan de aparte plaats van dat traumatische verleden voor de oorlogsgeneratie en ook nog haar kinderen; buiten de gewone historici en de gewone geschiedenis om.

Noten

¹Hohan Huizinga, *Nederlands Geestesmerk* (V.W. dl. 7. Haarlem 1950, pp. 279).

²Hiervoor: Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 13 (Den Haag 1988) pp. 1 Dez., *Tussentijds. Historische Studies* (Amsterdam 1977) pp. 9. Ook C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht* (Amsterdam 1998), pp. 74.

³De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 12b, p. 1123.

⁴Interview met Ischa Meijer, *Haagse Post* 15 december 1973. Ook bij Kristel, a.w.p. 71.

⁵*Tussentijds*, p. 10.

⁶*Ibid.* Nota van juli 1949, pp. 11.

⁷*Het Koninkrijk* dl. 13, pp. 5.

⁸Behalve op De Jongs *Herinneringen* (Den Haag 1993) baseer ik mij bij deze biografische gegevens vooral op C. Kristel, a.w. pp. 67.

⁹Vgl. I. De Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgning in Nederland 1945-95* (Amsterdam 1997) en H.W. von der Dunk, 'Naoorlogs Nederland en de jodenvervolgning. Een mythe ontmaskerd?' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111, 1998 blz. 67 vlg.

¹⁰Voor de discussie hierover zie I. De Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgning in Nederland 1945-95* (Amsterdam 1997) en H.W. von der Dunk, 'Naoorlogs Nederland en de jodenvervolgning. Een mythe ontmaskerd?' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 111, 1998, pp. 67.

¹¹Dat is de mening van C. Kristel, a.w. p. 76.

¹²*Het Koninkrijk* dl. 13.

¹³In zijn nota van juli 1949, *Tussentijds*, pp. 14/15.

¹⁴*Het Koninkrijk* dl. 14, a/b.

¹⁵Zie *Het Koninkrijk* dl. 14a, pp. 24.

¹⁶*Het Koninkrijk*, dl. 14a, pp. XIX.